

Рецензії

ПОДОРОЖ ДО “ПРОСТОРУ ШОВКОВОГО”

Ткаченко Ірина. Поезія і поетика степу в українській літературі: Монографія. – Кіровоград: Степова Еллада, 2011. – 360 с.

“...Як шовково і м’яко стелиш ти, // Не ховаючи темне дно”, – саме так звертається розповідач до персонажа в одному з поезофільмів М. Семенка. В іншому уривку той же наратор закидає героєві “обезмірянність”, а згодом визнає: “Розіслались шляхи в степах, // Привітання простору шовковому – // Ходить в чоботях по залізних містах, // Переливається золотими мовами <...>” [6, 212]. Не випадково ім’я загадкового персонажа й назва цитованого твору – “Степ”.

Імовірно, складно дібрати локус, настільки ж суттєвий в українській свідомості, ретельно змальований у літературі, хоча не цілком досліджений у науці. Незмінно приваблюючи письменників, степ далеко не завжди повертає увагу сучасних учених. Дивно, але на цю закономірність майже не вплинула популяризація семіотики та поетики простору. Якщо місто нині викликає найбільший інтерес філологів, то степ за рівнем концептуалізації починає поступатися й горам, і морю, і навіть локусові дачі. Винятки іноді стосуються самої художньої практики, ознаменованої, зокрема, публікацією поетичної антології “Степ. Step” (2012).

На такому тлі поява монографії І. Ткаченко “Поезія і поетика степу в українській літературі” здається дуже істотною. Авторка книжки, з одного боку, тематично розширює традиції пізнання степу, а з другого – підпорядковує новітню методологію класичному об’єкту дослідження. Помітне й особисте ставлення літературознавця до такого об’єкта. Воно полягає не в надмірі есеїстичних пасажів або емоційно-замилуваних оцінках, а в тяжінні до цікавого, “читабельного”, власне наукового стилю. Г. Ключок у передньому слові до монографії слушно говорить про “пластичність мови” І. Ткаченко [3, 8]. До

того ж настанову на естетизацію степу простежуємо у книжці й на формальному рівні. Як ілюстрації використано акварелі та графічні роботи Т. Шевченка, а саму працю – уповні символічно – видрукувано у видавництві “Степова Еллада”.

Посилання на “празьку школу” не принагідне. Поезія й поетика степу співіснують у дослідженні, подібно до Маланюкових стилоса і стилета. Поезія – це не лише тип письма, а ритмічність і гармонійність, притаманні степовому простору. Поетика – чіткість, потрібна для їх раціонального сприйняття у світі художнього твору.

І. Ткаченко спирається саме на такі конотації, зосереджуючись на вивченні прози про степ. Її монографія складається із шести розділів: “Український степ: історіософський, етнологічний та літературознавчий аспекти”, “Топос українського степу: витoki, джерела, традиції”, “Образ степу як домінанта художніх світів митців першої половини ХХ століття”, “Новітні інтерпретації топосу степу в українській прозі”, “Мікропоетика степу”, “Образ степу в українському історично-художньому дискурсі”. З окремими формулюваннями назв можна дискутувати, але варто погодитися: структура роботи сприяє всебічному розкриттю феномену степу в гуманітаристиці. Досліджуваний

часопростір слушно піднесений до рівня “дивовижної містерії” [7, 110] і тому потребує масштабного аналізу. Книжку завершують глосарій актуальних літературознавчих термінів та оригінальний бібліографічний покажчик “Степ в українській прозі”.

Методологічно праця кіровоградської авторки найближча до студій С. Андрусів “Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.” (2000) і Л. Оляндер “Волинський текст в українській та польській літературах: (ХІХ–ХХ ст.)” (2008) (парадоксально, утім вони не фігурують у Списку використаних джерел). В обох згаданих монографіях ідеться про певний регіон як “етнопростір” [1, 94]. Схожі ідеї в низці статей розробляють Ю. Прохасько, П. Рихло, Л. Ушкалов. Загалом тенденція ототожнювати етнокультурний і локальний текст притаманна деяким школам у славістиці (розвідки Н. Блищ, О. Люсого, І. Фадєєвої). Ведучи мову про “концепт “степ” у площині літературного мегатексту національного письменства” [7, 15], І. Ткаченко зауважує міждисциплінарний характер порушуваних проблем. Із метою докладної інтерпретації просторових образів задіяно підходи, властиві як літературознавству, так і народознавству, географії, етнопсихології, історіософії, культурології, ландшафтознавству тощо [7, 13]. Грунтуючись на засадах рецептивної поетики, семіотики, архетипної критики, психоаналізу, тематології [7, 16], екокритики (див.: [7, 27]), рецензована монографія постає цілком сучасною, новаційною. Але дослідниця закономірно прагне, щоби провідну роль у книжці виконували аналізовані художні твори, а не теоретизування як таке. Науковець окреслює детальну “степову мапу” літератури, акцентуючи на доробках М. Гоголя, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Б. Лепкого, З. Тулуб, Ю. Яновського, О. Гончара, Ю. Мушкетика, В. Близнеця, Л. Голоти та ін. Запропоновано екскурс у поезію Т. Шевченка (підрозділ “Тарас Шевченко як творець знакового степового пейзажу” розділу 2). У зіставно-типологічних прочитаннях ураховано тлумачення локусів степу в ліриці

В. Коломійця [7, 257], Н. Лівницької-Холодної, Є. Маланюка [7, 221]. Прикметно, що двоє авторів, названих останніми, сприяють унаочненню степового інтимного наративу.

В аспекті вибору матеріалу для студювання привертає увагу ще одна деталь. І. Ткаченко задає хорошу моду у вітчизняній філології, а саме: пропонує вивчати значущі “журнальні” твори, котрі не видано окремими книжками. Трактуючи роману “Танжер” Й. Козленка (нині відоміший як кінознавець, аніж прозаїк) свідчить про таку тенденцію (підрозділ “Міф степу в романі Йвана Козленка “Танжер” розділу 4).

Не обійдене в монографії питання про степові локуси в народній творчості (підрозділ “Степові мотиви в українському фольклорі: історіософський ракурс (на прикладі історичного епосу)” розділу 2), а також у давній українській словесності (підрозділ “Образ степу у “Слові о полку Ігоревім” розділу 2). Означаючи основу літературної моделі степу, авторка визнає амбівалентність простору: “...З одного боку, поетизується <...> естетика степу (чисте поле, чистий степ, степ широкий, край веселий), а з іншого – за імпліцитними смислами цей образ тлумачиться як ворог, як одвічне прокляття України. Антипатія до українських степів породжена сприйняттям території, яка відбирає життя дорогих людей. Найсміливіші тікали у степ, найхоробріші брали до рук меча” [7, 63].

У концепції, котру обґрунтовує дослідниця, безперечна низка позитивів із погляду теорії й історії літератури. Передусім доволі своєрідно й аргументовано виокремлені такі “іпостасі” “степового дискурсу”, як степовий хронотоп, степовий пейзаж, вимір степу – людинознавчого простору [7, 15]. Не менш переконливо вирізняються “художні часопросторові площини степу” [7, 50]. Вони класифіковані за природно-циклічним (пейзажі від весняного до зимового, від ранкового до нічного) та історично-географічним критеріями (степ дикий, язичницький, половецький, скіфський тощо). Ідеться також про розмежування за характером зображуваного явища (фольклорний,

міфологічний, фантастичний, біблійний, оніричний), за художньою семантикою (побутовий, культурологічний, екзистенційний аспекти) і за ракурсом зображення локусів (горизонтальний або вертикальний) [7, 50-51]. Щодо останньої з “площин”, оригінальними видаються судження про вертикальне змалювання степу, кореляцію “степ-небо” ↔ “земля-степ” у новелі М. Коцюбинського “Intermezzo” [7, 123]. На продовження аналізу І. Ткаченко веде мову про “фабульний час у степових творах”: епічний, ліричний, екзистенційний. Перша зі згаданих “ліній” стосується зовнішніх подій, друга – внутрішніх, а третя – універсальних, не закріплених за вузьким конкретним фактажем [7, 52].

Як можна припустити, степ наділений ступенем абстрактності, необхідним для такої типології. Асоціюючись із неосаяжністю й певною передбачуваністю краєвиду, згадана місцевість в українській культурі постає менш членованою, ніж версії урбаністичного простору. Тобто опис слобідського степу різниться від змалювання таврійського степу меншою мірою, ніж літературна модель Києва від моделі Львова. І, здається, саме завдяки розгляду степу як цілості І. Ткаченко доводить: актуальним залишається *різномірне вивчення*, а не *протиставлення* ідіостилів. Несхожі між собою реалісти І. Нечуй-Левицький і Панас Мирний, яких так часто мислять опонентами в плані художності, можуть опинитися в одному реєстрі з прозаїками постмодерністської доби. Об'єднуватиме їх, зокрема, степ.

Кіровоградська дослідниця чітко реагує на актуальні термінологічні тенденції. У самій праці та словнику вона, спираючись на студії попередників (передусім В. Будного та М. Ільницького), дотримується розмежування термінів “локус” і “топос” [7, 338; 7, 344]. Це суттєва закономірність, адже розрізнення згаданих означників дотепер залишається проблематичним. Наприклад, Р. Козлов в одній із найновіших праць про хронотопіку зауважує: *τόπος* і *locus communis* були штучно сплутані в латиномовному вжитку [4, 31-32]. Прикметно й те, що І. Ткаченко співвідносить поняття

“текст степу” [7, 154] із “текстологічним аналізом “прози про степ” [7, 50]. Як відомо, у сучасному українському літературознавстві тенденцію до широкого розуміння текстологічної царини, провадження інтертекстологічного аналізу започаткували М. Гнатюк, Н. Копистянська та ін. вчені.

Термінологія І. Ткаченко нерідко гармонійно доповнює найістотніші результати дослідження. Наприклад, у підрозділі “Поетика й поезія українського степу в історичному романі” розділу 6 зазначено: у художньому світі М. Гоголя, А. Кащенко, Ю. Мушкетика, З. Тулуб одивнення степу розкривається через “оживлення” простору [7, 271]. Це твердження не випадкове, бо в монографії міститься низка розлогіх міркувань про образи степових рослин і тварин [7, 93; 7, 111], сенсорну (колеристичну, звукову, смакову, запахову, рухову) іконіку степу [7, 98-99; 7, 174]. Заглиблюючись разом з автором у вимір іконіки, читач може впевнитись у тому, що в доробку Ю. Яновського наявний не просто синтез, а “сміслова й емотивна синестезія степу і моря” (підрозділ “Неоромантична візія степу у творах Юрія Яновського” розділу 3 [7, 133]). Завдяки трактуванню казковості як “особливого типу художньої образності і світовідчуття”, “художньої, стилетвірної домінанти дискурсу “степ” [7, 167] взаємодоповнюються принципи риторики та поетики (підрозділ “Поетизація степу у творчості Олеса Гончара” розділу 3).

Один із найцікавіших розділів книжки присвячено мікропоетиці степу. Зокрема, самобутнім є аналіз значень степового кулешу. Як доводить дослідниця, така страва постає власне естетичним явищем [7, 233] і “образом-архетипом” [7, 238]. Понад те, традиційний чумацький харч співвідноситься з характеротворенням, а не лише з гастрономічною темою (підрозділ “Я не Уайльда маю ідеалом, а чумака, що варить кашу з салом...”: семантика образу степового кулешу” розділу 5 [7, 242]). Ретельно вивчено також “образну універсалью” [7, 244] степової тиші, зіставленої з початками вічності, безмежності, гармонії, спокою та ін. [7, 245]. Стосовно доробку О. Гончара можна вести мову про сприйняття

степу й тиші крізь призму загадки. Згідно з припущенням І. Ткаченко, прозаїк конструює “особливий степовий міфосвіт, не дає поверхових описів, максималізує увагу до кожної деталі – мікроскладової степового універсуму, створюючи перспективу нескінченності відкриття й дивування” (підрозділ “Одвічна музика степу...”: образ тиші у степовому дискурсі української літератури” розділу 5 [7, 252]).

Поряд зі спостереженими позитивами роботи можна висловити окремі побажання та цілком рекомендаційні зауваження структурного, дефінітивного й формального роду.

У *структурному* плані рецензованій книжці не завадив би докладніший огляд й аналіз профільних літературознавчих студій, про що вже почасти йшлося. Розкриваючи оригінальне бачення геопоетики, І. Ткаченко не завжди уточнює своє ставлення до праць попередників, надто – праць порівняно нових. Приміром, степові локуси у творчості Т. Шевченка не лише фрагментарно вивчалися, як зазначено з посиланнями на Г. Грабовича, О. Забужко, Л. Плюща [7, 77], а й були спеціальним об’єктом дослідження. Про такий статус свідчить кілька містких тематичних підрозділів у монографії О. Бороня (пор.: [2]).

Водночас варто припустити, що праця І. Ткаченко збагатилася б від послідовнішого трактування простору у власне авангардистській і модерністській літературі. Непересічний матеріал для інтерпретації могли би становити роман М. Йогансена “Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію”, низка новел М. Хвильового, почасти – роман В. Домонтовича “Без ґрунту” та ін. твори. Не випадково степ виконує важливу роль і в поставангардизмі. Справді, така територія виявляється чи не єдиним чинником, що організує структуру роману С. Жадана “Ворошиловград”.

Імовірно, у ґрунтовному глосарії, наведеному у книжці І. Ткаченко, було б також доречно деталізувати посилання на кожне джерело, яке авторка проаналізувала, укладаючи словник.

У *дефінітивному* аспекті найбільшу увагу привертає численність термінів, паралельно вживаних у праці. Ця риса, симптоматична не лише для авторки рецензованого видання, а й для її колеґ, свідчить про новачієність і тимчасову неувичаєність категорійного апарату вітчизняних розвідок із геопоетики. Зокрема, дослідниця веде мову про степ як “художньо-літературну образну парадигму”, тему [7, 13], топос [7, 14], хронотоп [7, 15], ландшафт [7, 40], текст (пор.: [7, 50; 7, 154; 7, 297]), палімпсест [7, 52], дискурс [7, 53], ейдос, “знакову просторову реалію” [7, 61], “художньо-географічний образ” [7, 113], психологему [7, 114], архетип [7, 126], контекст [7, 131], наратив [7, 153], міф [7, 209], універсум [7, 222] тощо. Вірогідно, у подальшому необхідно уточнити чи й спростити окреслений науковий інструментарій. Але таке відповідальне завдання стоїть перед усією спільнотою гуманітарієв.

Прикметною здається ще одна проблема. І. Ткаченко нерідко визнає ефективність “національно-екзистенціального підходу” [7, 16; 7, 78; 7, 300]. З указаною позицією можна погоджуватися чи довіряти багатьом (і, до речі, резонним) контраргументам. Питання полягає в іншому. Зосереджуючись на винятковій ролі степу в українському менталітеті, дослідниця оминає зразки степової прози у світовому письменстві й не задіює весь потенціал компаративістики. Напрями зіставлення могли би бути численними – від зорієнтованих на типологічний аналіз до імагологічних. Наприклад, доцільно простежити, чим локуси українського степу в романі “Чотири шаблі” українського прозаїка Ю. Яновського різняться від “татарської пустелі” в однойменному романі італійця Д. Буццаті. У межах сучасного літпроцесу відповідно України і Росії цікаво співвіднести український степ у романі Л. Голоти “Епізодична пам’ять” із монгольським степом у романі Л. Юзефовича “Журавлі й карлики”.

Вірогідно, у перспективі істотним стане тлумачення степу як локусу у складі комплексного простору. Зокрема, Я. Цимбал наголошувала на включенні

степу в семіозис Харкова [8, 58-59]. Чумаки – образи М. Рильського, котрі І. Ткаченко зараховує до “репрезентантів степу” [7, 238], уже також розглядалися як персонажі київського міського тексту [див.: 5].

Стосовно потенційних *формальних* удосконалень можна зауважити, що в монографії інколи трапляються фактичні помилки. Наприклад, у видатного філолога В. Жирмунського “з’являється”, а згодом “розчиняється” в іменному покажчику *alter ego* – “В. Жирмундський” (див.: [7, 16; 7, 150; 7, 314; 7, 346]). Аналогічно письменника Володимира Малика в одній зі згадок “перейменовано” на Віктора [7, 320], а термін В. Шкловського “остранение” подано як “отстранение” [7, 271]. Хочемо

думати, що так підтверджується навіть не механічний недогляд як ґандж коректора, а норавливість як риса степу, котру переконливо окреслює І. Ткаченко. В усякому разі, перелічені похибки не надто відволікатимуть читача, зацікавленого в самобутніх концепціях художнього простору.

Цитата М. Семенка про “шовковий” степ, наведена на початку статті, відповідає духові інтерпретації, яку здійснила І. Ткаченко. Книжка дослідниці постає, без сумніву, авангардною, сповненою нових ідей і намірів виключно, але доказово перечитувати класику. Водночас художній простір у роботі не зводиться до наукових абстракцій, а грає барвами, приваблюючи новими маршрутами як теоретиків, так і митців.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрусів С.* Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.: Монографія. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
2. *Боронь О.* Степ як просторовий архетип // *Боронь О.* Поетика простору в творчості Тараса Шевченка. – К.: Україна, 2005. – С. 51-56.
3. *Клочек Г.* Поетичний субстрат наукового тексту // *Ткаченко І.* Поезія і поетика степу в українській літературі: Монографія. – Кіровоград: Степова Еллада, 2011. – С. 7-9.
4. *Козлов Р.* Хронотопіка Франкових драм: теорія, практика, інтерпретація. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. – 352 с.
5. *Левциркий В.* Ідилічний світогляд у київському міському тексті // “Дні науки філософського факультету – 2012”: Матеріали доповідей та виступів: [у 10 ч.]. – К.: Київ. ун-т, 2012. – Ч. 3. – С. 178-181.
6. *Семенко М.* Поезії. – К.: Рад. письм., 1985. – 311 с.
7. *Ткаченко І.* Поезія і поетика степу в українській літературі: Монографія. – Кіровоград: Степова Еллада, 2011. – 360 с.
8. *Цимбал Я.* “Харківський текст” 1920-х років: обірвана спроба // *Літературознавчі обрії*: Пр. молодих учених. – 2010. – Вип. 18. – С. 54-61.

Отримано 19 листопада 2012 р.

В’ячеслав Левицький
м. Київ